

Μνήμων

Τόμ. 32 (2012)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ



ΜΕΛΕΤΕΣ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Οργάνωση και διαχείριση της ναυτιλιακής επιχείρησης στην Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα ► ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΙΣΣΗΣ, Τροπός της κρητικής προσβολής στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου ► ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΑΛΜΗ, Το υλικό περιβάλλον και ο οικιακός χώρος ενός Άγγλου εμπόρου στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα ► ΚΑΡΛΟΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ, «Εδωγες» διαθέτες και πρακτικές κληροδοσίας στην Περγάμη (19ος αιώνας) ► ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΖΑΝΝΟΥ, Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιωακείμης Ρίζος Νερουλόγος και η *Νεότερη Ιστορία της Ελλάδας* ► ΔΙΜΗΤΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940) ► ΜΑΡΙΟΣ ΠΑΠΑΚΤΡΙΑΚΟΥ, Οριζοντίοντας το ελληνικό έθνος: προϋποθέσεις και δυνατότητες συμμετοχής Αλβανών σε ελληνικά δίκτυα και θεσμούς της Αιγύπτου (τέλη 19ου-αρχές 20ου αιώνα) ► ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Υποσημείωση και φοματίωση στο Μεσοπλάριο: υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων (1928-1932) ► ΤΙΤΙΝΑ ΚΟΡΝΕΖΟΥ, Οι σπουδές του Παντελή Ηρακλείου στην Ιστορία της Τέχνης στο Παρίσι (1930-33)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΓΩΡΙΟΥΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Η παθολογία των νέμων της ιστορικής μνήμης στη Γαλλία

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

ΘΑΝΑΣΗΣ Δ. ΣΦΗΚΑΣ, Ο νεοεπιστομικός των μικρών πραγμάτων: περί σύγχρονης, ιστοριογραφίας και άλλων θεμάτων ► Η Μέση Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1829-1939: από το μερικό στο γενικό. Καίμια των Τριανταφυλλού Ε. Σκόλαβινη, Σπύρου Ασπράχη, Γιάννη Κόκοβα, Δημήτρη Τσαρί

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

«Ψηφιακή Κρήνη»: Τεκμήρια της κρητικής ιστορίας στο διαδίκτυο (Δημήτρης Δημητρώπουλος)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Σπύρος Δορβανάς, Εύη Καρούζου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κατερίνα Λαμπρού, Κ. Λέπικας, Χρ. Λούκος, Σοφία Ματθαίου, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, Αλ. Πολίτης, Πόπη Σφακιανίκη, Γιάννης Χαυθρόης, Χρ. Χατζιωστήρ

ΑΘΗΝΑ

Lex Heerma van Voss , Els Hiemstra-Kuperus, Elise van Nederveen Meerkerk (επιμ.), *The Ashgate Companion to the History of Textile Workers, 1650-2000*, Farnham, Ashgate 2010

ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ

doi: [10.12681/mnimon.655](https://doi.org/10.12681/mnimon.655)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ Λ. (2012). Lex Heerma van Voss , Els Hiemstra-Kuperus, Elise van Nederveen Meerkerk (επιμ.), *The Ashgate Companion to the History of Textile Workers, 1650-2000*, Farnham, Ashgate 2010. *Μνήμων*, 32, 286-291. <https://doi.org/10.12681/mnimon.655>

χον παράδειγμα μιας κοινωνικής επιστήμης ανοικτής σε διαφορετικές ερευνητικές παραδόσεις. Είναι το αποτέλεσμα ενός διευρωπαϊκού εγχειρήματος βασισμένου σε έναν τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής έρευνας, στον οποίο υποτίθεται ότι τα ελληνικά πανεπιστήμια υστερούν· επ' αυτού

πρόσφατα νομοθετήματα επιχειρούν παρεμβάσεις, ενσωματώνοντας, ωστόσο, βασικές αρχές του νεο-φιλελεύθερου κοσμοειδώλου, οι οποίες κατ' ουσίαν κινούνται προς αντίθετες κατευθύνσεις.

MANOAHΣ TZANAKHΣ

Lex Heerma van Voss, Els Hiemstra-Kuperus, Elise van Nederveen Meerkerk (επιμ.), *The Ashgate Companion to the History of Textile Workers, 1650-2000*, Farnham, Ashgate 2010, xxiii+836 σ.

Ο ογκώδης αυτός τόμος, προϊόν ενός συλλογικού ερευνητικού προγράμματος του Διεθνούς Ινστιτούτου Κοινωνικής Ιστορίας του Άμστερνταμ, συνιστά μια συστηματική παγκόσμια συγκριτική ιστορία των εργατών και εργατριών της κλωστοϋφαντουργίας στη διάρκεια 350 ετών. Μετά από την Εισαγωγή, στην οποία οι επιμελητές του τόμου αναπτύσσουν τη μεθοδολογία με την οποία συγκροτήθηκε το πρόγραμμα, ο τόμος αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτος μέρος αναφέρεται στις εθνικές ιστορίες των εργατών κλωστοϋφαντουργίας και συμπεριλαμβάνονται σ' αυτό 20 μελέτες (για την Αργεντινή, τη Μοναρχία των Αψβούργων και τα διάδοχα κράτη Αυστρία και Τσεχοσλοβακία, τη Βραζιλία, την Κίνα, τη Δανία, την Αίγυπτο, τη Γερμανία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Ινδία, την Ιταλία, την Ιαπωνία, το Μεξικό, την Ολλανδία, την Πολωνία, τη Ρωσία και τη Σοβιετική Ένωση, την Ισπανία, την Τουρκία, την Ουρουγουάη, τις ΗΠΑ, την Οθωμανική Αυτοκρατορία). Το δεύτερο μέρος, με θεματικά δοκίμια, αναφέρεται στις διεθνείς συγκρίσεις και αποτελείται από 10 συγκριτικές εισηγήσεις που συνθέτουν τα δεδομένα των εθνικών μελετών, όσον αφορά το διεθνές εμπόριο, τις συνθήκες εργασίας, την πρωτοεμβιομηχάνιση και την εκβιομηχάνιση, τη διαχείριση της εργασίας, τους χωρικούς καταμερισμούς εργασίας και την περιφερειακή ανάπτυξη, την εθνότητα και τη μετανάστευση, το φύλο, τις ταυτότητες, τις συντηχίες και

τα εργατικά σωματεία, την παγκοσμιοποίηση. Στον τόμο έχουν συμβάλει 37 επιστήμονες, νέοι ερευνητές αλλά και ώριμοι ειδικοί επιστήμονες, οι οποίοι προέρχονται κυρίως από την επιστήμη της ιστορίας, αλλά και από τα οικονομικά, τις πολιτικές επιστήμες και την κοινωνιολογία.

Τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα έχουν παίξει κεντρικό ρόλο στις ανθρώπινες δραστηριότητες, καθώς αφορούν μια βασική ανθρώπινη ανάγκη. Εκτός από την παραγωγή των υφαντουργικών προϊόντων για αυτοκατανάλωση, η παραγωγή τους για εμπορευματική χρήση υπήρξε διαδεδομένη ήδη πολύ πριν τον 19ο αιώνα. Στην προβιομηχανική περίοδο, η εμπορευματική παραγωγή πραγματοποιούνταν από ένα τμήμα των αγροτικών πληθυσμών στην ύπαιθρο ή από τεχνίτες σε εργαστήρια στις πόλεις. Σε ορισμένες περιοχές οι επιχειρηματίες των πόλεων αναζήτησαν συχνά χαμηλότερο κόστος παραγωγής στρεφόμενοι στους κλώστες και υφαντές της υπαίθρου για την παραγωγή ενός τμήματος των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων. Η κλωστοϋφαντουργία ως κλάδος βρέθηκε στο επίκεντρο μεγάλων ιστοριογραφικών συζητήσεων σχετικά με τη βιομηχανική επανάσταση, την πρωτοεμβιομηχάνιση, την ιστορία της τεχνολογίας και των επιχειρήσεων, την ιστορία της εργασίας και την ιστορία της κατανάλωσης.

Ο τόμος επιχειρεί μια συγκριτική προσέγγιση μεγάλης κλίμακας αξιοποιώντας την προβληματική της συγκριτικής

ιστορίας. Οι μεθοδολογικές επιλογές που έπρεπε να αντιμετωπιστούν, αφορούσαν στο είδος της (φυτικής ή τεχνητής) κλωστικής ίνας που θα γινόταν αντικείμενο μελέτης, κυρίως όμως αφορούσαν στις διαφορετικές χρονικότητες των φαινομένων στα διαφορετικά μήκη και πλάτη της γης, καθώς και στις χωρικές ενότητες της ανάλυσης.

Προκειμένου να υπάρξει μια βάση σύγκρισης ανάμεσα στους ειδικούς, τους προερχόμενους από διαφορετικές ιστοριογραφικές παραδόσεις, διαμορφώθηκε ένα κοινό ερωτηματολόγιο (σχετικά με την παραγωγή, την οργάνωση της παραγωγής, τους εργαζόμενους, το περιβάλλον) και όλοι οι συγγραφείς των εθνικών μελετών κλήθηκαν να απαντήσουν σ' αυτό. Το μεγάλο χρονολογικό εύρος του τόμου δικαιολογείται από την ανάγκη να ενσωματωθεί στην έρευνα τόσο η περίοδος της πρωτοεμβιομηχάνισης και της εκβιομηχάνισης όσο και η πρώτη φάση της παγκοσμιοποίησης, η οποία ανάγεται στην ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου τον 17ο αιώνα, όταν δηλαδή η ολλανδική και η αγγλική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών έφτασαν στον Ινδικό Ωκεανό, εισερχόμενες σε ένα προϋπάρχον εμπορικό σύστημα μεγάλων αποστάσεων, και ανακάλυψαν τη σημασία των ινδικών βαμβακερών στο διεθνές εμπόριο.

Όσον αφορά στη διάσταση του χώρου, οι επιμελητές, ενήμεροι των προβλημάτων που συνεπάγεται η επιλογή της μονάδας ανάλυσης για τη συγκριτική προσέγγιση, επέλεξαν τελικώς ως αναλυτική μονάδα τα εθνικά κράτη (αντί της περιοχής ή της περιφέρειας), υποστηρίζοντας ότι «η επιλογή των χωρών βασίστηκε στην ιδέα ότι οι μεγαλύτεροι παραγωγοί θα έπρεπε να αντιπροσωπεύονται» και έθεσαν ως κριτήριο για την αντιπροσώπηση αυτή να συμπεριληφθούν «όλες οι χώρες που ήταν υπεύθυνες για το 1,5% ή/και παραπάνω της παγκόσμιας παραγωγής» (σ. 8), σύμφωνα με την πρώτη διεθνή αποτίμηση που δημοσίευσε, κατά τη δεκαετία

του 1930, το Διεθνές Γραφείο Εργασίας.¹ Εντούτοις, παρά την αυστηρή μεθοδολογική προσέγγιση όσον αφορά στην οργάνωση του τόμου, η συγκεκριμένη επιλογή της παρουσίας των εθνικών ιστοριών έχει προβλήματα, κυρίως γιατί από τις επίσημες στατιστικές του ΔΓΕ ξεφεύγει η εμπορευματική παραγωγή μικρής κλίμακας στο σπίτι ή σε εργαστήρια, στον τυπικό ή άτυπο τομέα της οικονομίας, στοιχείο που χαρακτηρίζει πολλές από τις χώρες της περιφέρειας. Έτσι, χώρες όπως το Μεξικό, η Αίγυπτος, η Δανία και η Αυστρία, που δεν κάλυπταν το 1,5% της παγκόσμιας κλωστούφαντουργικής παραγωγής τη δεκαετία του 1930, με βάση τα στοιχεία του ΔΓΕ, συμπεριλήφθηκαν τελικώς στη μελέτη, ενώ δεν συμπεριλήφθηκαν χώρες οι οποίες την ίδια περίοδο διέθεταν σημαντική παραγωγή (όπως η Αυστραλία, το Βέλγιο, η Γαλλία, η Ινδονησία). Ένα επιπλέον πρόβλημα προκύπτει από την επιλογή να συμπεριληφθούν στη μελέτη και δύο αυτοκρατορίες (η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Μοναρχία των Αψβούργων) και «κάποια από τα διάδοχα τους κράτη» (σ. 7). Ποια θεωρούνται όμως τα διάδοχα κράτη των αυτοκρατοριών αυτών; Και γιατί επιλέγεται να παρουσιαστεί σε ξεχωριστή ενότητα η Τουρκία, η οποία επίσης δεν πληρούσε το κριτήριο του μεριδίου του 1,5% της παγκόσμιας κλωστούφαντουργικής παραγωγής το 1937, ενώ δεν παρουσιάζονται τα διάδοχα κράτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή; Είναι γνωστό ότι τόσο η περιοχή της Φιλιππούπολης στη σημερινή Βουλγαρία όσο και η περιοχή της Μακεδονίας στη σημερινή Ελλάδα αποτέλεσαν αξιόλογα πρωτοβιομηχανικά και βιομηχανικά κλωστούφαντουργικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επομένως θα μπορούσε να

1. Bureau International du Travail, *L'industrie textile dans le monde. Problèmes économiques et sociaux*, 2 τόμοι, Etudes et documents, Γενεύη 1937.

υποθέσει κανείς ότι θα άξιζε μια μελέτη που να παρακολουθεί την εξέλιξή τους και στο μεταγενέστερο πλαίσιο του έθνους-κράτους (όπως δηλαδή συνέβη στην περίπτωση της μελέτης για την Τουρκία). Ο προσδιορισμός της κλίμακας της ανάλυσης και η επιλογή του τι κρίνεται απαραίτητο να συμπεριληφθεί σε μια νέα «παγκόσμια ιστορία» φαίνεται ότι εξακολουθούν να αποτελούν εξαιρετικά κρίσιμα ζητήματα στη συγγραφή της ιστορίας, ακόμα και όταν η τελευταία φιλοδοξεί να καλύψει σε μια συνολική και συγκριτική προσέγγιση την ιστορία της εργασίας.



Αναμφίβολα οι εθνικές συνόψεις του τόμου παρέχουν στον αναγνώστη χρήσιμο υλικό για να παρακολουθήσει τις ιδιαίτερες ιστορίες και τις διαφορετικές διαδρομές που ακολούθησαν οι χώρες που τελικώς επιλέχθηκαν. Αν τα παραδείγματα της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ είναι πλούσια όσο και οικεία στους ειδικούς της βιομηχανικής και εργατικής ιστορίας, οι περιπτώσεις της Ινδίας, της Κίνας, της Αιγύπτου, της Ιταλίας, της Ισπανίας, της Βραζιλίας προσφέρουν εξαιρετικά διαφο-

ρετικές ιστορίες. Κάθε εθνική ιστορία γίνεται κατανοητή μέσα στο ιδιαίτερο δικό της πλαίσιο, ενώ ταυτόχρονα οι εθνικές ιστορίες διαπλέκονται μεταξύ τους. Οι ποικίλες συγκριτικές δυνατότητες του τόμου αποτελούν και το πλεονέκτημά του, καθώς μπορεί κανείς να συλλάβει τόσο την ιδιαίτερη εθνική ιστορία όσο και τη «μεγάλη εικόνα».

Καθώς προχωρούμε προς το δεύτερο μέρος, αυτό των διεθνών συγκρίσεων, αναδεικνύεται αφενός το περιορισμένο αναλυτικό εύρος του ευρωπαϊκού μοντέλου της εκβιομηχάνισης και αφετέρου η αξία της συγκριτικής προσέγγισης για την κατανόηση της ιστορίας. Η συγκριτική διάσταση επιτρέπει τον στοχασμό πάνω στα θεωρητικά και αναλυτικά εργαλεία της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο παράγονται και χρησιμοποιούνται οι ιστορικές πηγές. Η χρήση της έννοιας της «πρωτοεκβιομηχάνισης» λ.χ. μοιάζει να υποδηλώνει, σε αρκετούς ερευνητές, μια θεωρία σταδίων που οδηγεί στην εκβιομηχάνιση, εντούτοις αφθονούν πλέον τα στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία σε πολλές περιοχές του κόσμου επικράτησε ή επικρατεί η οικοτεχνική και βιοτεχνική παραγωγή μέχρι σήμερα. Από την άλλη μεριά, η «αποβιομηχάνιση», η οποία έχει υποστηριχθεί ότι συνέβη στις εκτός Ευρώπης και ΗΠΑ κλωστοϋφαντουργικές περιοχές εξαιτίας της κατάρρευσης των τοπικών παραγωγικών συστημάτων λόγω του ανταγωνισμού της ευρωπαϊκής εκμηχανισμένης παραγωγής, αμφισβητείται στον τόμο. Όπως παρατηρεί εύστοχα ο Donald Quataert στο κείμενο του, «η κατανόηση των ιστορικών για το βιομηχανικό παρελθόν έχει διαστρεβλωθεί από τη χρήση κυρίως δυτικών πηγών για την περιγραφή της οθωμανικής και της ινδικής οικονομίας [...]. Εξαιτίας των πηγών τους οι ιστορικοί έδωσαν υπερβολική έμφαση στη σημασία του εξωτερικού εμπορίου των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων για την οθωμανική και ινδική οικονομία και έτσι παραποίη-

σαν τη συνολική εικόνα για τους αντίστοιχους κλωστοϋφαντουργικούς κλάδους» (σ. 582). Στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ινδίας η εσωτερική αγορά διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο, ενώ οι εξαγωγές αποτελούσαν μικρό μόνο τμήμα της κλωστοϋφαντουργικής οικονομίας. Η **Roberta Marx Delson** **αμφισβητεί**, επίσης, την υποτιθέμενη καθολικότητα της ευρωπαϊκής εμπειρίας όσον αφορά στη διαδικασία στρατολόγησης εργατικού δυναμικού, υποστηρίζοντας ότι η σύνθεση της εργατικής δύναμης έξω από την Ευρώπη διαφοροποιούνταν σημαντικά από το κυρίαρχο ευρωπαϊκό πρότυπο της εθνικά ομοιογενούς μισθωτής εργατικής δύναμης που μετακινείται σε μικρές αποστάσεις για να εργαστεί στις κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις. Η Delson αναδεικνύει τη δραματικά διαφορετική σύνθεση της εργατικής δύναμης της κλωστοϋφαντουργίας τον 16ο – 19ο αιώνα στις εκτός Ευρώπης περιοχές. Στην Αφρική και την Αμερική η εργασία στον κλάδο παρέχόταν μέσω εξαναγκασμού από μία εθνικά διαφοροποιημένη, μη μισθωτή εργατική δύναμη, η οποία με τη βία μετακινούνταν στις περιοχές της εργασίας, συχνά σε μεγάλες αποστάσεις. Η χρήση της δουλείας, της μη εθελοντικής εργασίας, στην κλωστοϋφαντουργία αποτέλεσε φαινόμενο στενά συνδεδεμένο με την αποικιοκρατία και επηρέασε με ριζικά διαφορετικό τρόπο την εμπειρία των ανδρών και των γυναικών.

Παρά την εξαιρετικά σημαντική παρουσία των γυναικών στην εργατική δύναμη της κλωστοϋφαντουργίας παγκοσμίως, εντυπωσιάζει η μειωμένη παρουσία των εργατριών στις πηγές, ιδίως στην προβιομηχανική περίοδο. Στην Ολλανδία λ.χ. τόσο στις επίσημες απογραφές πληθυσμού όσο και στους φορολογικούς καταλόγους καταγράφονται μόνο οι αρχηγοί των οικογενειών με αποτέλεσμα να υποκαταγράφονται οι παντρεμένες γυναίκες και τα παιδιά που εργάζονταν στον κλάδο (σ. 374). Παρομοίως, η είσοδος των γυναικών στις συντεχνίες που οργάνωναν τη

βιοτεχνική παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών ειδών δεν ήταν επιτρεπτή (στη Δανία, την Ολλανδία, την Αίγυπτο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία), με αποτέλεσμα να υπάρχουν λίγες πηγές για τη γυναικεία μεταποιητική δραστηριότητα.

Οι έμφυλες διαστάσεις της κλωστοϋφαντουργικής παραγωγής ποικίλλουν μέσα στον χρόνο, ανάλογα με την περιοχή, τη θέση των επιχειρήσεων στον εθνικό και διεθνή καταμερισμό εργασίας, τον τρόπο παραγωγής. Αυτό αναδεικνύεται σαφώς από τις περισσότερες μελέτες του τόμου. Η οικοτεχνική παραγωγή που γίνεται μέσα στις οικογένειες, αποτελεί διαρκές στοιχείο της κλωστοϋφαντουργικής μεταποίησης και στον 20ό αιώνα. Η διαρκής παρουσία της οικογενειακής-οικοτεχνικής παραγωγής ενισχύθηκε από παράγοντες όπως η ευελιξία και η ικανότητα προσαρμογής των στρατηγικών της οικογενειακής οικονομίας. Η ιδέα ότι η γυναικεία εργασία είναι «εποχιακή» και «συμπληρωματική» στην κύρια ανδρική εργασία μοιάζει να διαθέτει εξαιρετική αντοχή μέσα στον χρόνο τόσο στην οικοτεχνική παραγωγή όσο και στα εργαστήρια και στα σύγχρονα εργοστάσια (στη Μοναρχία των Αψβούργων τον 17ο αιώνα αλλά και στην Ιαπωνία τον 1960). Οι μισθολογικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε εργάτες και εργάτριες βασιζόνταν σε μεγάλο βαθμό στον διαφορετικό καταμερισμό εργασίας: όταν μεταφερόταν το ίδιο καθήκον ή το ίδιο τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας από έναν εργάτη σε μια εργάτρια ή όταν απλώς εκτελούνταν από γυναίκες, θεωρούνταν ότι ήταν λιγότερο «ειδικευμένο» και αμοιβόταν με χαμηλότερη αμοιβή. Ο καταμερισμός των καθηκόντων στην παραγωγική διαδικασία δεν ήταν ποτέ σταθερός και αναλλοίωτος στον χρόνο, αλλά ποίκιλλε ανάλογα με την τεχνολογία, το κόστος εργασίας και τις συνθήκες στην αγορά εργασίας, τις έμφυλες κοινωνικές ιεραρχίες. Η σύνδεση της γυναικείας εργασίας με τη χαμηλή εξειδίκευση, την απουσία τεχνικής εκπαίδευσης και τις μειωμέ-

νες αμοιβές δεν αποτέλεσε αποκλειστικό φαινόμενο της νεότερης εποχής εξαιτίας της τεχνολογικής αλλαγής και του εργοστασιακού συστήματος. Στην προ-νεωτερική εποχή, επίσης, η μαθητεία συνδεόταν με τους άνδρες, ενώ οι γυναίκες αποκλείονταν από πολλά καθήκοντα και εμπλέκονταν συνήθως σε βοηθητικές διαδικασίες. Έτσι, το περιεχόμενο της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία και της «ειδικευμένης εργασίας» έλαβε πολλαπλά νοήματα, τα οποία δεν συνδέονταν μόνο με το κεφαλαιώδες ζήτημα της τεχνολογίας, αλλά διαμορφώθηκαν από (και μέσα από) τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας. Μολονότι οι έμφυλοι καταμερισμοί μοιάζει να είναι διαρκώς παρόντες στην κλωστοϋφαντουργική αγορά εργασίας σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου και ιστορικές περιόδους, η Janet Hunter και η Helen Macnaughtan επιστημαίνουν σωστά ότι «θα ήταν προβληματικό να μιλήσει κανείς για κοινές εμπειρίες που ορίζουν τους άνδρες και τις γυναίκες της κλωστοϋφαντουργίας, καθώς οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί στις τεράστιες διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στον κλάδο παγκοσμίως» (σ. 723).

Καθώς ανόμοιοι τρόποι παραγωγής (οικιακή παραγωγή, βιοτεχνία και σύγχρονα εργοστάσια) συνυπήρχαν στο παρελθόν ακόμα και στην ίδια χώρα, οι συνθήκες εργασίας διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Ο Peter Scholliers μελετά αυτές ακριβώς τις συνθήκες εργασίας (χώροι και ώρες εργασίας, έλεγχος της εργασίας, μισθοί) στα διαφορετικά παραγωγικά συστήματα και τις αλλαγές που συμβαίνουν στις εργασιακές συνθήκες σε σχέση με τον αυξανόμενο διεθνή ανταγωνισμό. Παρά τον διεθνή ανταγωνισμό, ο Scholliers συμπεραίνει ότι οι τοπικές, περιφερειακές και εθνικές συνθήκες και πρακτικές εξακολουθούν να παίζουν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας.

Αυτή η μεγάλη κλίμακας διεθνής σύγκριση μας προσφέρει άφθονες πληροφορίες για τη διατήρηση της οικοτεχνίας και

της βιοτεχνικής παραγωγής δίπλα στην εκμηχάνιση έως και τον 20ό αιώνα. Οι εμπειρίες των εργατών και εργατριών της κλωστοϋφαντουργίας παρουσιάζουν αφενός μεγάλη ποικιλία στον τόπο και στον χρόνο, αφετέρου σημαντικές αποκλίσεις από τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Η διεθνής σύγκριση αμφισβητεί, λοιπόν, τις γραμμικές εξηγήσεις σχετικά με την εκβιομηχάνιση και τη «νεωτερικότητα», ενώ αναδεικνύει μια κεντρική μακροχρόνια τάση, αυτήν της συνεχούς προσπάθειας να μειωθεί το κόστος εργασίας. Πολλοί τρόποι χρησιμοποιήθηκαν για τη μείωση του κόστους εργασίας από τον 17ο αιώνα και μετά: η εκμηχάνιση ή ο εξορθολογισμός της παραγωγής, η μείωση των ονομαστικών μισθών, η αντικατάσταση της ανδρικής εργασίας με γυναικεία και η συνακόλουθη «αποειδίκευση», η μετακίνηση των κλωστοϋφαντουργικών επιχειρήσεων σε περιοχές με χαμηλότερο κόστος εργασίας. Ο τελευταίος τρόπος, της μετακίνησης των επιχειρήσεων, συμβαίνει τόσο σε περιφερειακό και διαπεριφερειακό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ένα από τα πολλά συμπεράσματα της μεγάλης αυτής διεθνούς σύγκρισης θα μπορούσε να είναι ότι η διαπραγματευτική δύναμη των εργατών και εργατριών της κλωστοϋφαντουργίας μοιάζει να είναι ιστορικά αδύναμη. Ωστόσο, θα χρειαζόταν, κατά τη γνώμη μας, περαιτέρω έρευνα τόσο στις συνθήκες εργασίας στο εργοστάσιο, κυρίως δε στην οικοτεχνία και τη μικρή βιοτεχνία, όσο και στην αμοιβή της εργασίας και στα συστήματα αμοιβών. Επιπλέον, μια σειρά από σημαντικά ζητήματα στην καθημερινή ζωή των εργατών και των εργατριών, όπως η ανεργία, οι επαγγελματικές ασθένειες, οι συνθήκες κατοίκησης, η κοινοτική κουλτούρα, παραμένουν εντελώς αδιερεύνητα στον τόμο, εφόσον δεν είχαν προβλεφθεί στον σχεδιασμό του αρχικού ερωτηματολογίου.

Παρά τα μεθοδολογικά ζητήματα που εγείρει η σύλληψη του τόμου ως μια συνθετική προσέγγιση της παγκόσμιας ιστο-

ρίας των εργατών και εργατριών της κλωστοϋφαντουργίας και παρά τα κενά που καταγράφονται στην έρευνα, είναι βέβαιο ότι ο συγκεκριμένος τόμος συνεισφέρει πολλαπλά στην οικονομική και κοινωνική ιστορία της εργασίας, τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά. Το εξαιρετικά ενδιαφέρον στην προσέγγιση αυτή, τελικώς, είναι ότι

δεν πρόκειται για μία ακόμη ιστορία της εργασίας, αλλά για μια ιστορία της ίδιας της παραγωγής στο παγκόσμιο περιβάλλον. Και ίσως μέσα απ' αυτή την ανάγνωση να προέλθει και η ανανέωση της ιστορίας της εργασίας διεθνώς.

ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ

Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Στον δρόμο για τις πατρίδες. H Ape italiana a Londra*, ο Ανδρέας Κάλβος, η ιστορία. Πρόλογος Mario Vitti, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη / Ιστορία – 7, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010, 452 σ.

Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Απολογία της αυτοκτονίας. Ένα αφελές κείμενο του Ανδρέα Κάλβου*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη / Νεοελληνική Φιλολογία – 9, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2012, 237 σ.

Ο Αρβανιτάκης μας προτείνει, στο πρώτο δημοσίευμα, μια πιο σύνθετη προσέγγιση για να καταλάβουμε πώς διαμορφώθηκε ιδεολογικά ο Κάλβος και να αποφύγουμε έτσι καλύτερα τις απλουστευμένες και συχνά εθνοκεντρικές απόψεις για τον δημιουργό των «Ωδών». Κεντρικό «πρόσωπο» στο βιβλίο είναι ένα περιοδικό, η *Ape italiana*, που κυκλοφόρησε στο Λονδίνο σε 13 τεύχη από 15 Απριλίου έως 30 Σεπτεμβρίου 1819. Ο εκδότης και οι βασιτικοί συνεργάτες ήταν κυρίως Ιταλοί που βρέθηκαν στη Βρετανία για διάφορους λόγους, κυρίως ως πολιτικοί πρόσφυγες.

Ο συγγραφέας δίνει πρώτα τη μεταβαλλόμενη εικόνα που σταδιακά σχημάτισαν οι Βρετανοί για την Ιταλία και τους Ιταλούς από τα μέσα του 18ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα και παράλληλα παρουσιάζει τους τρόπους με τους οποίους οι ίδιοι οι Ιταλοί της Βρετανίας θέλησαν όχι μόνο να υπερασπίσουν το ένδοξο παρελθόν τους και να ενισχύσουν τη διαμορφούμενη θετική εικόνα γι' αυτούς, αλλά προσπάθησαν να αναδείξουν παράλληλα και τη σύγχρονη Ιταλία, τα επιτεύγματά της σε όλους τους τομείς, τη νέα της γλώσσα. Μια «διάθεση χειραφέτησης από το κλασικό παρελθόν, από τη βαριά σκιά του», για να προβληθεί το υπό διαμόρφωση ιταλικό έθνος και να τεθούν οι βάσεις για

τη διεκδίκηση μιας εθνικής κρατικής του υπόστασης. Σ' αυτούς τους στόχους κυρίως κινήθηκε το περιοδικό.

Η παρουσίαση αυτών των στόχων επιχειρείται με δύο τρόπους: με την ανάλυση του περιεχομένου των καταχωριζόμενων ποικίλης μορφής κειμένων και με την παρουσίαση της ζωής και δράσης των συντελεστών του: του εκδότη, των εταιρών και των συνεργατών. Ένας από αυτούς ήταν και ο Κάλβος. Έχει έτσι την ευκαιρία ο αναγνώστης να παρακολουθήσει τις διαδρομές σημαντικών Ιταλών διανοουμένων (από τον εκδότη του περιοδικού Μπαρτολομέο ντε Σάνκτις μέχρι τον «Ροβεσπιέρο» του ιταλικού Risorgimento Λουίτζι Τζιοβάνι Μπαττίστα Αντζελόνι). Να δει, μεταξύ άλλων, τις εμπλοκές τους στην περίοδο της γαλλικής παρουσίας (δημοκρατικής και αυτοκρατορικής) στα ιταλικά εδάφη, τις προσδοκίες, ενθουσιασμούς και απογοητεύσεις από τον Ναπολέοντα, τη συνωμοτική και άλλη αντίδραση στην αυστριακή κυριαρχία, τη φυγή τους στο εξωτερικό, τη δύσκολη πολλές φορές ένταξη στο βρετανικό περιβάλλον, τους εκεί αγώνες τους για την υπόθεση της πατρίδας τους, τις μεταξύ τους φιλίες αλλά και αντιθέσεις, την επιστροφή στην Ιταλία για νέους αγώνες στο πλαίσιο του Risorgimento, τη γενικότερη συγγραφική